

סרקופגים שומרונים מן התקופה הרומית בארץ-ישראל

רחל ברקאי

מבוא

בשנת 1896 פרסם קלרמון-גאנו מכסה של סרקופג מאבן שנמצא בביתו של פלאח בכפר בלטה.¹ היה זה פרסום ראשון של חלק מארון קבורה מן הטיפוס המזוהה על ידינו כטיפוס השומרוני. שני הסרקופגים השלמים הראשונים מטיפוס זה נמצאו על ידי האב ונסן במערת קברים משכם ופורסמו בשנת 1920.² בשנות השלושים חפרה המשלחת המאוחדת (קראופוט, קניון וסוקניק) בשומרון כמה מערכות קבורה, וגם בהן נמצאו סרקופגים רבים מטיפוס זה.³ למן תקופת המנדאט ואילך, ובמיוחד אחרי מלחמת ששת הימים, הלכו ונחשפו סרקופגים שומרונים רבים, בעיקר בעיר שכם ובסביבתה ובאיזור העיר נתניה וסביבתה.

כיום ידועים לנו למעלה ממאה וארבעים סרקופגים מאבן השייכים לטיפוס השומרוני, ומהווים קבוצה הומוגנית בעלת מאפיינים מיוחדים. מרבית הסרקופגים מטיפוס זה שנאספו על ידינו טרם זכו לפרסום מדעי,⁴ ורק על חלקם מדווח בקצרה בתיקי החפירות השמורים בארכיוני אגף העתיקות שבמשרד החינוך והתרבות. הסיכומים והמסקנות שיובאו להלן מבוססים על מחקר מקיף בנושא, שהסתייע במקורות כתובים, בדיווחי חופרים ובעבודת שדה.⁵

תיאור הסרקופגים ומאפייניהם

מרבית הסרקופגים השומרונים הם צנועים במידותיהם, וקרובים מבחינה זו לסרקופגים היהודיים-ירושלמיים של ימי הבית השני. ניכר הבדל בינם ובין הסרקופגים המיובאים מן התקופה

* המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה בכנס קבוצות אתניות בארץ-ישראל בעת העתיקה, המרכזים לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטאות חיפה ותל-אביב, תל-אביב, ט-ניסן תשמ"ז (8-9 באפריל 1987).

1 Ch. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873-1874*, II, London 1896, p. 324

2 L.H. Vincent, 'Un Hypogée antique à Naplouse: Nouvelles Diverses', *RB*, XXIX (1920), pp. 126-135

3 J.W. Crowfoot, Kathleen M. Kenyon & E.L. Sukenik, *The Buildings at Samaria*, London 1942, pp. 81-90

4 ארונות אלה נאספו ונבדקו במסגרת עבודת גמר בהדרכתו של פרופ' א' נגב, ראה: רחל ברקאי, ארונות קבורה שומרונים מן התקופה הרומית בארץ-ישראל, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1983.

5 תודתי לר' רייך, רשות העתיקות, על הרשות להשתמש בחומר מהארכיון המנדאטורי ולפרסם את הפרטים המובאים כאן, ולע' דמתי, מי שהיה קצין מטה לארכיאולוגיה ביהודה ושומרון, על המידע לגבי חפירות וממצאים מיהודה ושומרון.

הרומית, שהם גדולים ומגושמים. הסרקופגים השומרונים צרים, מאורכים ובעלי דפנות דקות, ואורכם הממוצע הוא כשני מטרים. נתגלו גם ארבעה סרקופגים קטנים יותר, שנועדו כנראה לקבורת ילדים.⁶ הסרקופגים עשויים אבן קירטון; זוהי אבן בעלת גוון צהבהב, קלה לגילוף ומצויה בשפע באזור שכם.

לסרקופגים השומרונים אופייניים מכסים גמלוניים בעלי אקרטריות (קישוטים פלסטיים בבסיסי הגמלון). לצדי המכסים בולטות שתי ידיות מדף, דמויות טרפז או משולש, שאפשרו הרמה נוחה.⁷ ידיות אלה הן פרט המייחד טיפוס זה של סרקופגים, ואינו קיים במכסים של סרקופגים מטיפוסים אחרים.

סממן אופייני נוסף לטיפוס הסרקופגים השומרונים הוא רגליות העוברות כפסים לאורך הצדדים הצרים של הארון. הרגליות נמוכות, גובהן הממוצע כ־3 ס"מ, ורוחבן כ־6 ס"מ.⁸ רגליות כאלה אינן מוכרות בטיפוסים אחרים של סרקופגים, וברוב המקרים שבהם סרקופגים שומרונים נישאים על רגליים, אלו הן הרגליות שתיארנו. הידיות והרגליות המיוחדות לקבוצת ארונות זו, הן אמצעי לזיהויו של טיפוס הסרקופגים השומרונים.

על תחתיתם של חלק מן הסרקופגים גולפה לאורך אחד הקצוות הצרים כרית מוגבהת, עליה הונח ראש הנפטר. בכמה מהסרקופגים נמצאו חורים או שקעים קדוחים הממוקמים סמוך לשפת הארון ולשפת המכסה, והם נועדו לזיון מתכת שחיברו את המכסה אל הארון.⁹ חורים קדוחים נמצאו גם על קרקעית כמה ארונות, ואלה נועדו כנראה לניקוז נוזלים מתוכו.¹⁰

6 אורכם של הסרקופגים הקטנים נופל ממטר אחד. אחד מהם נמצא בשומרון, אחד בטלחה ושניים בשכם. הסרקופג משומרון ראה: קראופט, קניון וסוקניק (לעיל, הערה 3), עמ' 98, תמונה 44, הסרקופג התחתון. אורכו של הסרקופג 85 ס"מ. הסרקופג מטלחה ראה: Rachel Barkay, 'A Roman Period Samaritan Burial from Talluze', *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 7 (1987-1988), pp. 8-20. אורכו של סרקופג A מטלחה הוא 68 ס"מ. הסרקופג משכם ראה: קלרמון-גאנו (לעיל, הערה 1), שם מצויר רק המכסה שראה קלרמון-גאנו בשכם. הסרקופג עצמו אבד, אך המכסה שייך ללא ספק לסרקופג מהטיפוס השומרוני. מידות המכסה אינן מובאות, אך לפי הפרופורציות שבציור אורכו פחות ממטר אחד. ארון נוסף משכם מקורי במאוזוליאום המערבי, ראה: "מגן", המאוזוליאום המערבי בניאפוליס (שכם), ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 78, ארון מס' 7. סרקופג זה הוא הקצר מכולם, ואורכו 57 ס"מ.

7 J. Zias, 'A Roman Tomb at 'Ar'ara', *Atiqot*, 2; לעיל, הערה 2; ונסן, לעיל, הערה 2; נפלה טעות בשרטוט רגלי הארון, לארון רגליות אופייניות כמתואר במאמרנו); ע' דמתי, 'מאוזוליאום רומי בעסכר', קדמוניות, ר' 23-24 (תשל"ד), צילומים בעמ' 119; הנ"ל, 'הסרקופגים במאוזוליאום השומרוני בעסכר (עין סוכר)', ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון הארץ, ב-ג, 21-20 (1986-1985), עמ' 87-106; א' איתן, 'חפירות בדיקה לרגלי תל ראש-העין', עתיקות, ה (תשכ"ז), לוח XII; הנ"ל, 'סרקופג וקשת מעוטרת מהמאוזוליאום בראש העין', ארץ-ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 114; R.H. Smith, 'An Early Roman Sarcophagus of Palestine and its School', *PEQ*, 105 (1973), p. 72, pls. I-II

8 דוגמאות לרגליות כאלה מעסכר ראה: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 90-95, איורים 17-5; דוגמאות מערבה ראה: רחל ברקאי, 'ארבעה ארונות קבורה שומרונים מן התקופה הרומית', ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 10-14.

9 ראה למשל: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום, לעיל, הערה 7; מגן (לעיל, הערה 6), עמ' 80-81, סרקופג מס' 8.

10 חורים כאלה מצאנו בבדיקת שני סרקופגים שנחשפו על-ידי נוסן בשכם וארון מחרבת אל-פרואה. ונסן לא מזכיר את עניין החורים במאמרו.

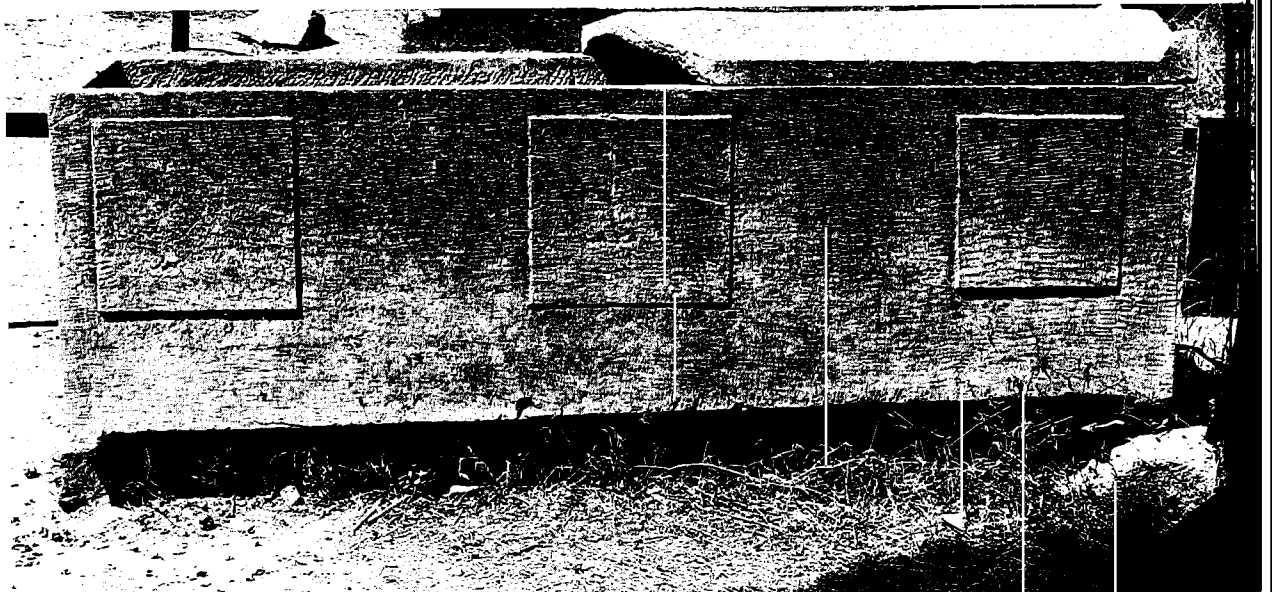
סרקופג שומרוני מן הכפר עמוריה, בעל דופן טיפוסית, מכסה ידית נשיאה

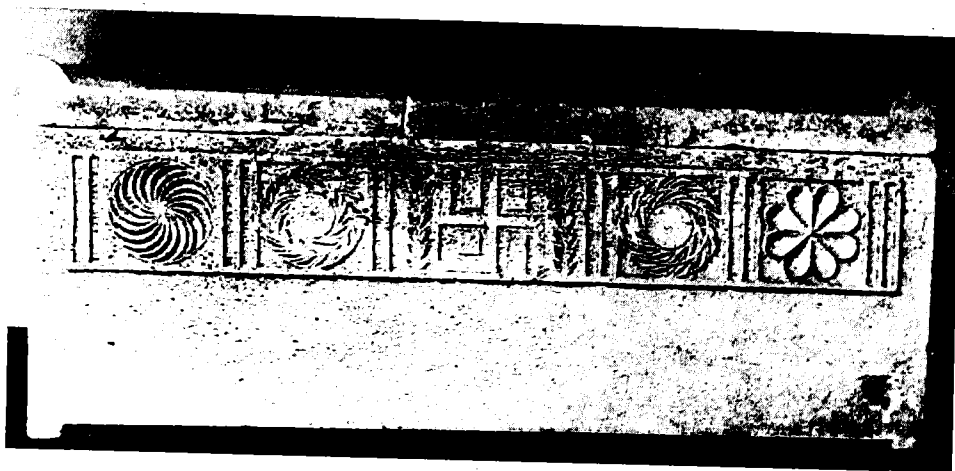
עיטור הסרקופגים

אחד המאפיינים הבולטים של הסרקופגים השומרוניים הוא צורת עיטורם. ידועים לנו רק שני סרקופגים שאינם מעוטרים כלל, ואילו האחרים מעוטרים לפחות על אחת מדפנותיהם. העיטור מגולף על הצד החיצון של דופן הסרקופג, בעיקר בחצי העליון של הדופן, והוא עשוי תבליט נמוך בן מספר מילימטרים. לעתים עוטר רק החזית, ולעתים — גם כמה מהדפנות האחרות. רוב הסרקופגים מעוטרים בפשטות, אך ישנה קבוצה קטנה של סרקופגים בעלי עיטור מפואר ועשיר, העשוי בתבליט גבוה, וניכרת בו השפעת עיטורי הסרקופגים המיובאים מן התקופה הרומית — אלה הם המאוחרים שבסרקופגים השומרוניים.

דגמי העיטורים האופייניים לסרקופגים הם ספינים (פאנלים) מרובעים, עגולים, מלבניים או דמויי האות 'ח' רחבה, העשויים בתבליט נמוך; לעתים ספינים אלה חלקים ולעתים מגולפים בהם

סרקופג מן הכפר ערבה, בעל עיטור ספינים אופייני

סרקופג משכם,
בעל עיטור
מטופות על
ספין מלבני מארך

דגמים הנדסיים וצמחיים.¹¹ עיטורי הקבוצה המאוחרת חורגים מנוהג זה; הם נושאים תבליט גבוה יותר, המגולף על שטח גדול של דופן הסרקופג, ומבחר הדגמים שאוב ומושפע מעולם האמנות הרומית. לארונות מאוחרים אלה יש אף מכסים מגושמים יותר המעוטרים בעושר.¹²

כל אחד מהסרקופגים השומרונים נעשה כיצירה בפני עצמה ושונה מהאחרים בפרטי עיטוריה. יחד עם זאת, הם דומים זה לזה מבחינת אופן חלוקת השטח, ודגמים או חלקי דגמים חוזרים על עצמם. למשל: דגמים של עלים, רוזטות, מטופות וטריגליפים (דגם המורכב מלוח ושלושה צמודונים לסירוגין), וכן דגם 'לוח האזניים'. השימוש באלמנטים העיטוריים נעשה כן שפרטים שונים חוזרים על עצמם בווריאציות מגוונות בכל הסרקופגים, וכל פעם תוך יצירת קומפוזיציה חדשה. כמעט לכל אלמנט עיטורי המופיע על ארון מסוים תמצא מקבילה בארון אחר, וכן נקשרים הסרקופגים זה לזה בפרטי עיטוריהם.

נראה שהסרקופגים נעשו בבית מלאכה אחד, או בידי בני אסכולה אמנותית אחת. גם המאוחרים שבקבוצה, שעיטוריהם מושפעים מרפרטואר הדגמים הרומי, כוללים אלמנטים עיטוריים המופיעים בסרקופגים האחרים. בהתרשמות ראשונית הסרקופגים המאוחרים נראים אמנם שונים מיתר הארונות שבקבוצה השומרונים, אך הם נמצאו ביחד עם הסרקופגים הרגילים, ושייכים לאותה משפחה. הסרקופגים המאוחרים מכילים סממנים המופיעים בסרקופגים הרגילים, כגון: עיטור דגם חבל או דגם ענף בעל צמדי עלים, ידיעות מדף דמויות טרפו ורגליות האופייניות לסרקופגים השומרונים.

העיטור בתבליט נמוך, בדגמים הנדסיים וצמחיים, קרוב ברוחו ובתפיסתו האמנותית לעיטורי

11 ראה דוגמאות לעיטורים כאלה בסרקופגים משכם — ונסן, לעיל, הערה 2; מכופיר — מ' אבייונה, 'שני שרידים של אמנותנו העתיקה', ידיעות, יב (תש"ו), לוח א: 1; מפחל — סמית, לעיל, הערה 7; מגבעת חיים זלפה: ח' מנשיה — 'פורת, בתוך: 'פורת, ואחרים (עורכים), קדמוניות עמק חפר, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 140-141; ומערה — ברקאי (לעיל, הערה 8), עמ' 9-13.

12 לקבוצה זו שייכים שלושה סרקופגים מהמאוזוליאום בעסכר, אחד מן הכפר בית-איבא שבשומרון ושמונה סרקופגים מהמאוזוליאום המערבי בשכם. סרקופגים מעסכר ראה: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 91-93, סרקופגים מס' 4, 5, 6, איורים 9, 11, 13. הסרקופג מן הכפר בית-איבא מוצג כיום בחזית הכניסה למחיאון רוקפלר בירושלים, וראה: מגן (לעיל, הערה 6), עמ' 79, 90 ושם הערה 17. סרקופגים מהמאוזוליאום המערבי בשכם ראה: מגן, שם, עמ' 78-85, סרקופגים 1, 4, 5, 8, 17, 18, 22, 23.

הגלוסקמאות והסרקופגים הירושלמיים של ימי הבית השני, דבר שאף יצר בלבול בין שתי הקבוצות הללו בראשיתו של מחקר הסרקופגים השומרונים.¹³ לעולם הגלוסקמאות הירושלמיות ולסרקופגים שלנו משותפים השימוש הנרחב במחוגה, ריבוי עיטורי הרוזטות והיעדר סימטריה מוחלטת בעיטורים. אפשר שהגלוסקמאות והסרקופגים היהודיים היו מקור השראה לעיטורי הסרקופגים השומרונים, שהרי מלאכת עשייתם של הראשונים נמשכה גם לאחר חורבן הבית ועד לאמצע המאה השנייה לספירה.

כתובות

רוב הסרקופגים השומרונים הם אנאפיגרפיים. עד כה ידועות חמש כתובות על סרקופגים מהטיפוס השומרוני, שנתגלו בשני אתרים – במאווליאום בעסכר ובטלוזה.¹⁴ כל הכתובות הן ביוונית, ונועדו לזהות את הנקברים. מהכתובות שפורסמו עד כה ידועים תשעה שמות, רובם שמות עבריים או ממקור מקראי או תרגומם ליוונית של שמות עבריים.¹⁵ השמות העבריים הם: יוסף, יעקב, זכריה, שבתאי ושמעון, ושני השמות המתורגמים הם: יוסטוס דהיינו צדוק, ותיאופילוס דהיינו ידידיה. שני שמות הם ממקור יווני: ארכלאיס ואלכסנדר. רפרטואר שמות זה לא היה מקובל בקרב אוכלוסייה פגאנית, והוא מתאים ביותר לאוכלוסייה יהודית או שומרנית.¹⁶ הכתובות נחקקו על חזית הארונות לאחר שנסתיים עיצובם ועיטורם. הכתובות הן ביוונית, שהיתה שפת האוכלוסייה המקומית בתקופה הרומית. יש לציין כי עד עתה לא נמצאו כתובות בכתב השומרוני מן התקופה הרומית, והקדומות שבהן שייכות לתקופה הביזנטית. גם בתקופה הביזנטית הכתב השומרוני לא שימש לצורכי יום יום אלא לצרכים דתיים ולטקסטים מקודשים בלבד.¹⁷

ייצור הסרקופגים

בכל הסרקופגים הסיתות, הגילוף והעיבוד נעשו בצורה דומה: חלקם הפנימי סותת באיזמל מחודד, והחלקים החיצוניים עובדו בדרך כלל בסיתות מסרק. איזור השפה הוחלק ברוב המקרים גם בחלקו הפנימי.

- 13 דיון בנושא ראה: ברקאי (לעיל, הערה 8), עמ' 15-16.
- 14 על שתי הכתובות מעסכר ראה: A. E. Damati, 'Askar, Notes and News', *IEJ*, 22 (1972), p. 174; Negev, 'Letter to the Editor', *IEJ*, 23 (1973), p. 64; מ' אבי-יונה, 'השומרונים בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית', 'אבירים (מביא לדפוס), ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 34; ז' ייבין, 'פעולות בתחום הארכיאולוגיה בשומרון', שם, עמ' 147-163; דמתי, הסרקופגים במאווליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 98-99. על כתובת מטלוזה ראה: ברקאי, לעיל, הערה 6. 'מגן הזכיר שתי כתובות נוספות מטלוזה, אך הן טרם פורסמו. הכתובות הן ביוונית, ומופיע בהן השם יוספוס בן פתולומאיס. ראה: מגן (לעיל, הערה 6), עמ' 89, הערה 5.
- 15 לפירוט השמות ראה: ברקאי, לעיל, הערה 6.
- 16 מ' שובה, 'שתי כתובות משולשות יהודיות מטרלוסה ומקיסרין וכתובת יהודית מפאקוע', תרביץ, יג (תש"ב), עמ' 245. שובה לא הכיר סרקופגים אחרים מסוג זה, ולא את תפוצתם, ולפיכך חשב את הכתובת ליהודית. הוא ציין אמנם שהשמות המקראיים יכולים להיחזק גם נוצריים, אך פסל אפשרות זו בגלל בעיות תארוך. וראה: דמתי, הסרקופגים במאווליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 99, 105.
- 17 על כתובות שומרניות ראה: J. Naveh, *Early History of the Alphabet*, Jerusalem 1982, pp. 123-124.

מתקבל רושם כללי שבעלי המלאכה לא ייחסו חשיבות לגימור המושלם ולסימטריה המדויקת, ולא הקפידו על דיוק מוחלט במידות. קיומם של סרקופגים שמלאכת עיבודם או עיטורם לא נסתיימה או שנותרו בשלב עיבוד ראשוני מעורר את השאלה בדבר הסיבות שהביאו לכך. ייתכן שהביקוש עלה על ההיצע, בעיקר אם בית-מלאכה מרכזי אחד ייצר את כל הסרקופגים. מרבית הסרקופגים נחצבו מאבן גיר בעלת קושי בינוני, הנוחה לחציבה וגילוף, ומצויה בשפע באיזור שכס, בנחל עירון ובנחל יקנעם.

הסרקופגים ומכסייהם נחצבו מאותו גוש אבן, תוך התאמה מושלמת במידות בין הארונות למכסייהם. הסיתות הראשוני נעשה באמצעות איזמל מחודד, ואת עקבותיו ניתן לראות בעיקר בחלקיהם הפנימיים של הסרקופגים. בשלב שני הוחלקו פני השטח החיצוניים באיזמל משונן ('סיתות מסרק'), ובשלב העיבוד הסופי נעשתה החלקה נוספת. החלקים הפנימיים של הארונות ושל המכסים לא הוחלקו אלא בנקודות המפגש שביניהם, כלומר בשפה העליונה של הארונות ובקצוות התחתונים של דפנות המכסים.

עיצוב העיטורים שעל דפנות הארונות נעשה תוך שימוש רב במחוגה. בשלב ראשון הוכנו ספינים בתבליט נמוך בצורות גיאומטריות שונות. בשלב שני שורטטו העיטורים על גבי הספינים. המעגלים שורטטו באמצעות מחוגה, וחלוקתו הפנימית של השטח המעוטור נעשתה אף היא ככל הנראה בעזרת מחוגה. במרבית הספינים העגולים ובעיטורי הרוזטות ניתן להבחין בכירור בשקע מרכזי זעיר שבו ננעץ חוד המחוגה. לאחר שרטוט קווי המתאר של הדגם, החלה מלאכת הגילוף. צורת העיטור של גילוף לעומק על גבי ספין, העשוי בתבליט נמוך, אופיינית לסרקופגים השומרונים. בטכניקת עיטור זו ניצל האמן את האפקט האופטי המתקבל מאור וצל בשטחים השקועים והבולטים של הדגם המגולף.¹⁸

הקברים ומנהגי הקבורה הקשורים בסרקופגים

הקברים שבהם נמצאו הסרקופגים השומרונים הם מסוגים שונים: רובם מערות חצובות בסלע, אולם מצאנו גם שוחות חפורות באדמה, קברים תת-קרקעיים בנייים וקברי מאוזוליאה, שהם המפוארים ביותר בין הקברים שבהם נמצאו ארונות אלה. לדאבוננו רבים מהארונות לא נמצאו באתרם, או שלא קיים מידע באשר לצורת הקבורה, כך שהידוע על הקברים עצמם, ואף על חפצי המנחה שנלוו לקבורה המקורית, לוקה בחסר. ברי מכל מקום כי כמחצית מהסרקופגים נתגלו במערות חצובות.¹⁹ תנאי הסלע בשכס ובסביבתה — שם נתגלו מרבית הסרקופגים — מנתיבים צורת קבורה זו. משפחות אמידות הקימו קברי מאוזוליאה מפוארים.²⁰ בסביבות נתניה, באיזור

18 ראה: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 102-103; ברקאי (לעיל, הערה 8), עמ' 8 ואילך.

19 דוגמאות לקבורה במערות חצובות ראה: ונסן, לעיל, הערה 2; מגן (לעיל, הערה 6), עמ' 79 (על מערה בבית איבא); ברקאי, לעיל, הערה 6; קראופוט, קניון וסוקניק (לעיל, הערה 3), עמ' 88-90; ייבין (לעיל, הערה 14), עמ' 158-161; זיאס, לעיל, הערה 7.

20 קברי מאוזוליאה נחשפו למשל בשכס — ראה: מגן (לעיל, הערה 6), עמ' 72-73; בעסכר — ראה: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 103 ושם ביבליוגרפיה נוספת; בבירכת אום אל-עידהם — טרם פורסם; ובראש-העין — ראה: איתן, לעיל, הערה 7.

השרון הצפוני, היכן שאין סלע המתאים לחציבת מערות קברים, הועדפה קבורה בקברים בנויים תת-קרקעיים.²¹

מן המידע שאספנו מתקבלת תמונה של מגוון רחב של אתרי קבורה, שבהם נמצאו הסרקופגים השומרונים, בלא כל הקפדה על צורה קבועה של מבנה הקבר. בכמה מקומות נעשה שימוש חוזר בקבר קדום יותר, באיזורים שבהם היו מערות טבעיות הן נוצלו, ובמקומות אחרים נחצבו מערות קברים מפוארים. רבים מן הקברים הם קברי משפחה, אם במבני המאוזוליא, אם במערות הקברים החצובות ואף בחדרי קבורה בנויים תת-קרקעיים. בצד אלה נמצאו גם קברי בודדים שהוטמן בהם ארון אחד בלבד. במקרים מסוימים עדים אנו לתופעה של ליקוט עצמות, אם אל תוך ארון בודד, או לתוך כוכים שנבנו במיוחד למטרה זו.²² לעתים מלכתחילה נקברו מספר אנשים כאותו ארון, בשלב קבורה אחד או במספר שלבים.

הממצא ואופיו

לצד הסרקופגים נמצאו חפצי מנחה שנקברו עם המתים, אך כיוון שחלק ניכר מן הסרקופגים לא נתגלו בחפירות מסודרות, המידע על הממצא הוא חלקי ומקוטע. חלק מאתרי הקבורה נמצאו שדודים ובאחרים נתגלה הממצא מחוץ לאתר או שהמידע הכתוב שבידינו אינו כולל את מלוא הפרטים של הממצא. מכל מקום, המידע שנאסף על ידינו מורה על מיעוט יחסי בחפצי מנחה, וזאת בעיקר בהשוואה לקברים פגאניים באותו איזור ובאיזורים אחרים באותה תקופה. תמונת הממצא דומה יותר למצוי בקברים היהודיים מימי הבית השני בירושלים ובסביבתה, הן בכמות המנחות והן באופיין.

חפצי הלוואי שנמצאו עם הסרקופגים הם ברובם כלי חרס וכלי זכוכית, בעיקר בקבוקי זכוכית דמויי פמוט ונרות חרס עגולים עשויים בדפוס, המתוארכים למאות השנייה והשלישית לספירה.²³ על הנרות מתוארים דגמים הנדסיים וצמחיים בלבד, אף שכאותה תקופה היה נפוץ סוג זה של נרות, כשעליו תיאורים מגוונים של סצנות עם דמויות אנושיות.

כמו כן הונחו עם הנקברים מעט תכשיטים, חפצים אישיים וכלי חרס, כמו: סירי בישול, פכים וקערות. הממצאים בכללותם מתוארכים למאות השנייה והשלישית לספירה. מתקבל הרושם שמרבית המנחות הונחו מחוץ לארונות, אם כי ידועים בוודאות 14 מקרים, שבהם נמצאו מנחות בתוך הארונות,²⁴ ולעומת זאת ישנם סרקופגים, שנמצאו באתרם בצורת הקבורה המקורית, ולא נמצאו כלל מנחות לא בהם ולא בסביבתם. חפץ אחד יוצא דופן נתגלה במערת קברים בערעה שבעמק עירון, זהו משחק לילד עשוי חרס, שעוצב בצורת תרנגול, שהוסע על שני גלגלים, ובראשו טבעת לגרירתו בחבל.²⁵

21 קברים בנויים תת-קרקעיים נמצאו בגבעת-חיים — ראה: פורת, לעיל, הערה 11; בנתניה — ראה: ר' רייך, 'אתרים ארכיאולוגיים בתחומי העיר נתניה', ספר נתניה, תל-אביב 1982, עמ' 102; ובפרדס-חנה — טרם פורסם.

22 וראה למשל: דמתי, מאוזוליאום רומי (לעיל, הערה 7), עמ' 118-120.

23 ראה למשל: ונסן (לעיל, הערה 2), עמ' 133, תמונה 6; זיאס (לעיל, הערה 7), עמ' 63, ציורים 6-11; איתן, חפירות בדיקה (לעיל, הערה 7), עמ' 61-64, ציורים 12-14; ברקאי (לעיל, הערה 8), עמ' 15-17. התארוך למאה השנייה והשלישית לספירה התחזק לאור הממצא מהמאוזוליאום בעסכר, ראה: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום, לעיל, הערה 7, ותארוך זה התקבל גם על ידי מגן (לעיל, הערה 6), עמ' 88.

24 מדובר בסרקופגים שנמצאו בשכם, עסכר, שומרון, חרבת חייבר, נתניה וראשי-העין.

25 ראה: זיאס (לעיל, הערה 7), עמ' 60-61.

הממצא הנומיסמטי שנתלווה לסרקופגים הוא דל ביותר. מתוך שבעה מטבעות, שידוע לנו כי נמצאו עם הארונות השומרונים, שלושה הם מימי הקיסרים הסוורים ומוצאם בשומרון,²⁶ וארבעה הם מהמאוזוליאום בעסכר. שלושה מתוכם זהו, ונקבע שזמנם הוא משלב השימוש המאוחר במאוזוליאום, המחצית השנייה של המאה הרביעית לספירה.²⁷

שומרון היא האתר היחיד שבו נלוו אל הסרקופגים ממצאים בעלי אופי פגאני. אין ספק שהנקברים בשומרון השתייכו לאוכלוסייה שהתכוללה בזו הפגאנית שישבה בעיר.²⁸ בכמה מקרים ישנה עדות לביקורי בני משפחה בקברים, ובמקרה אחד, בקבר שנחשף בערערה, מעיד החופר על קיום מנהג של ניפוך כלי סעודת ההבראה.²⁹

אופיו של הממצא ככלל נטול סממנים מובהקים, שניתן לשייכם לקבוצה אתנית כלשהי. כידוע רק בתקופה הביזנטית מתחילים להופיע פריטים של תרבות חומרית, שניתן להגדירם כשומרונים — נרות חרס המזוהים כטיפוס שומרני או נרות עם כתובות בכתב השומרוני. ממצא ניטרלי, מן הסוג שנחשף יחד עם ארונות הקבורה שלנו, תואם את המסורת השומרנית.

אפשר להניח שבאותם מקרים שחיברו את המכסה לארון בווי מתכת, נעשה הדבר לא רק על מנת למנוע חילול הקבר אלא גם כדי למנוע שוד חפצי הלוואי. ואכן תופעת הסגירה בוים נמצאה רק בסרקופגים מפוארים שהונחו בקברי מאוזוליאה, ואלה ללא ספק שייכים לאוכלוסייה אמידה.³⁰ התמונה בכללותה משקפת מציאות שבה לא היו מנהגים מחייבים בנוגע למנחות הקבורה.

מרבית חפצי הלוואי שנמצאו עם הסרקופגים תוארכו על ידי החופרים השונים למאה השנייה והשלישית לספירה. חלק מטיפוסי הכלים תוארכו — ולדעתנו בטעות — למאה הראשונה לספירה, אם כי המשיכו להשתמש בהם גם במאה השנייה ואף השלישית, ומכל מקום הם נמצאו בקברים ביחד עם מכלולי כלים מהמאה השנייה והשלישית לספירה. לפיכך יש לדעתנו לתארך את מכלולי הכלים הנלווים לארונות הקבורה השומרונים למאה השנייה והשלישית לספירה, והסרקופגים אף הם אפוא בני תקופה זו.³¹

תפוצת הסרקופגים

סקר מקיף של טיפוס הסרקופגים השומרונים העלה כי תפוצתם משתרעת על פני 28 אתרים. כ- 75% מהסרקופגים מקורם באיזור הר שומרון, ושכם מהווה מוקד מרכזי באיזור זה. שאר הסרקופגים מקורם באיזור השרון ומישור החוף הצפוני, והמוקד הוא סביב העיר נתניה. ארונות

26 המטבעות נמצאו במערכת קברים E-220, ושלושתם מן הטביעה העירונית של סבסטה. המטבעות הם מימי ספטימיוס סוורוס, קרקלה ויוליה סואמיאס (אמו של אלגבלוס), דהיינו מסוף המאה השנייה ומראשית המאה השלישית לספירה. ראה: J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot & Kathleen M. Kenyon, *The Objects from Samaria (Samaria-Sebaste, III)*, London 1957, p. 57

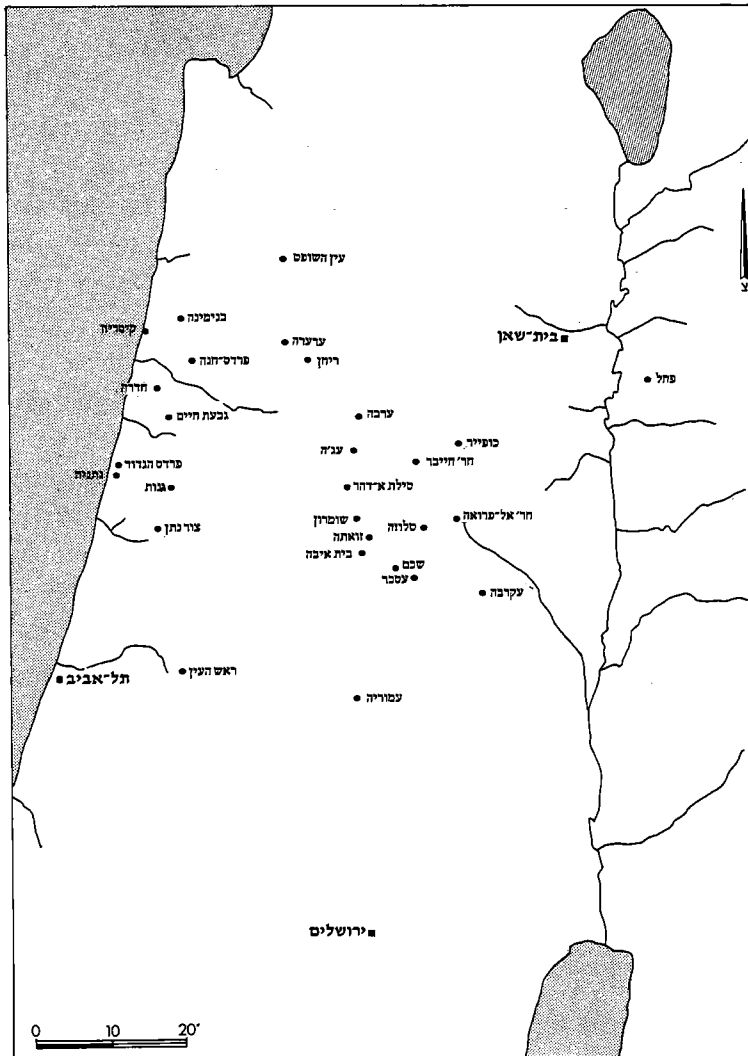
27 ראה: דמתי, הסרקופגים במאוזוליאום (לעיל, הערה 7), עמ' 103.

28 סממנים פגאניים מובהקים נמצאו במערכות קברים E-220 E-222, ראה: קראופוט, קניון וסוקניק (לעיל, הערה 3), עמ' 87-88. קראופוט, קראופוט וקניון (לעיל, הערה 26), עמ' 428; 434-435.

29 זיאס (לעיל, הערה 7), עמ' 63-64.

30 ראה לעיל, הערה 9.

31 דיון בזמנם של הסרקופגים ובשייכם המוטעה למאה הראשונה לספירה, ראה: ברקאי (לעיל, הערה 8), עמ' 15-16.

היישובים שבהם
נמצאו טרקופגים
שומרונים

בודדים נמצאו גם בשולי שני הריכוזים הגדולים האלה: בראש-העין, בפחל שבבעבר הירדן, בעמוריה שעל מורדות הר אפרים ובערעה שבמבואות המערביים של נחל עירון. איזורי התפוצה של הסרקופגים תואמים את הידוע מן המקורות ההיסטוריים על היישוב השומרוני בתקופה הרומית.

הסלע לייצור הסרקופגים נחצב באותם איזורים שבהם הם נמצאו. מרכז ייצור אחד היה באיזור שכם ומרכז אחר כנראה באיזור נתניה. באיזור נתניה נמצא ארון מכורכר, המרמז על מרכז ייצור באיזור החוף הצפוני. אין באפשרותנו להצביע על האתר המדויק שבו נוצרו הסרקופגים, אך אין ספק שמרכז הייצור העיקרי היה בשכם וסביבתה, כיוון שהאבן למרבית הארונות נחצבה באיזור זה. יש להניח שבאיזור החוף הצפוני היתה שלוחה של בית-המלאכה המרכזי, ואפשר שהסרקופגים מאיזור זה מקורם בבתי-הקברות של העיר קיסריה.

סיכום ומסקנות

מי היו אם כן בעליהם של הסרקופגים? האב ונסן, הראשון שחשף סרקופגים מטיפוס זה, העלה כבר בשנת 1920 את האפשרות שהסרקופגים היו שייכים לשומרונים.³² גם מ' אבי-יונה, שפרסם ב-1946 סרקופג מכופייר, הצביע על אפשרות שיוכו לאוכלוסייה השומרנית, תוך שהוא מציין שזוהי יצירה מקומית שאין בה השפעות זרות.³³ לעמדה זו שותף גם ע' דמתי, שחפר את המאוזוליאום בעסכר, והניח שהוא היה שייך לאחת המשפחות השומרניות העשירות שהתגוררו בעין-סוכר (היא עסכר) או בשכם הסמוכה, שהיתה מרכזם של השומרונים.³⁴ אבי-יונה קיבל את הנחתו של דמתי שהנקברים במאוזוליאום בעסכר היו בני משפחה שומרנית.³⁵

אך ההצעה לשייך את הסרקופגים לשומרונים לא היתה ההשערה העיקרית של ונסן ואבי-יונה: בסוכרם כי הארונות הם מן המאה הראשונה לספירה, הם הציעו לשייכם ליהודים. הצעת זיהוי שלישית העלה ר"י סמית, אשר גילה את הסרקופג בפחל. הוא ניסה להראות שיהודים-נוצרים בראשית המאה הראשונה לספירה היו המשתמשים בסרקופגים הנדונים ויוצריהם.³⁶ לדעתנו אין ספק שיוצרי הארונות היו בני אותה קהילה שגם השתמשה בהם, וברי כי זוהי אוכלוסייה מקומית, גדולה ומבוססת. בהתחשב במידע הקיים על תפוצתם של הסרקופגים, זמנם, אופיים ועיטוריהם, ובהתחשב בממצא הנלווה ובכתובות, ניתן לקבוע כי כל הנתונים יחדיו אינם מאפשרים לשייך את הסרקופגים לאוכלוסייה פגאנית. השמות שעל הארונות, היעזר עיטוריהן דמויות אדם וחי, קברי המשפחה ומנהג ליקוט העצמות, מרמזים כולם על קירבה של אמונות ודעות לאוכלוסייה היהודית. אך יחד עם זאת קשה מאוד לשייך את טיפוס הארונות הזה ליהודים, שכן כפי שטענו לעיל נראה שהסרקופגים הם מן המאה השנייה והשלישית לספירה, ומן המקורות ההיסטוריים עולה כי בתקופה זו, לאחר דיכוי מרד בר-כוכבא, לא היה יישוב יהודי בשומרון, והחלה התפשטות יישובית של השומרונים. כבר במאה הראשונה לספירה, לאחר דיכוי מלחמת היהודים ברומאים (70 לספירה), שותפו השומרונים במועצת העיר פְּלִיָּה־ניאפוליס שהוקמה על-ידי הרומאים ליד שכם. בתקופה שבין הקמת פלביה-ניאפוליס ועד למרד בר-כוכבא שררו יחסים תקינים בין השומרונים שישבו בשכם ובין הרומאים, והשומרונים ניסו לשמור על צביונם הדתי והרוחני.

השומרונים הפכו למרכיב נכבד באוכלוסיית האיזורים הכפריים בארץ שומרון ובסביבותיה, בצפון הר יהודה, במישור החוף ובעמק בית-שאן. ההתיישבות השומרנית הקיפה גם איזורים כפריים מרוחקים, אך הר שומרון נשאר מרכזם הדתי והחברתי. נקודת מפנה ביחסים שבין השומרונים לרומאים חלה בסוף המאה השנייה, בעת המאבק על השלטון בין ספטימיוס סוורוס ופסקַיניוס ניגר. השומרונים תמכו בניגר, אך הוא הובס, ועל רקע זה התנכלו תושביה הפגאנים של סבסטה-שומרון לשומרונים תושבי ניאפוליס-שכם. הקהילה השומרנית בסבסטה היתה למעשה קהילה מתבוללת, בעוד השומרונים שבניאפוליס ניסו לשמור ככל שניתן על מנהגי הדת

32 ונסן, לעיל, הערה 2.

33 אבי-יונה (לעיל, הערה 11), עמ' 15-17.

34 דמתי, לעיל, הערה 14. דמתי מסתמך בהנחתו על השמות החקוקים על שניים מן הסרקופגים שנמצאו במאוזוליאום.

35 אבי-יונה (לעיל, הערה 11), עמ' 15-17.

36 R.H. Smith, 'A Sarcophagus from Pella', *Archaeology*, 26 (1973), pp. 250-256

השומרונית וכלליה. מכה קשה הונחתה על האוכלוסייה השומרונית בעת הרדיפות כנגד הנוצרים במאה השלישית לספירה. דתם של השומרונים – בניגוד לזו של היהודים – לא הוכרה על ידי הרומאים, והם אולצו להוכיח נאמנות לפולחן הפגאני. המסורות מספרות על נסיונות של השומרונים לעמוד ברדיפות, אך רבים לא עמדו בכך.

התמונה ההיסטורית משקפת מצב שבו באזורי התפוצה של הסרקופגים הנדונים כאן ישבה במאה השנייה והשלישית לספירה אוכלוסייה מעורבת פגאנית ושומרונית. נראה לפיכך ששיוכם של הסרקופגים הנדונים כאן לאוכלוסייה השומרונית הוא בלתי נמנע. השומרונים התבססו בפרק הזמן הנדון בעיקר באיזור הר שומרון, אך גם באיזור החוף ובאיזורים אחרים.

לאור הנתונים העולים מן הממצא הארכיאולוגי ומן המקורות, סביר להניח שייצור הסרקופגים השומרוניים והשימוש בהם החלו בסמוך למרד בר־כוכבא, דהיינו ברבע השני של המאה השנייה לספירה, תקופת פריחה והתפשטות של השומרונים, אשר הביאה גם לפריחתה של תעשיית הסרקופגים. ייצורם והשימוש בהם נמשכו בערך עד לאמצע המאה השלישית. הסרקופגים שבהם בולטת השפעת התרבות הרומית מייצגים את שלב הייצור הסופי. בנקודת שיא זו נפסק ייצורם. נראה שעם חיסול עצמאותם התרבותית של השומרונים ועם גבור הרדיפות מצד הרומאים, נפסקה גם תעשיית הסרקופגים השומרוניים.

